

דין אונאה בזמן הזה

הרב זלמן נחמיה גולדברג

- א. פתיחה
ב. הפרשי מחירים של פחות משתות
ג. הפרשי מחירים של יותר משתות
ד. שומה
- ה. דין חנויות יוקרה
ו. דברים שיש להם מחיר קבוע
ז. סיכום – אונאה בזמן הזה

א. פתיחה

האיסור להונות במיקח וממכר מופיע בספר ויקרא, פרשת בהר:
וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו.¹
ופירשו חז"ל שהכוונה למכירה שמחירה היה שונה ממחיר השוק. שיעורה של אותה אונאה נפסק בגמרא בבבא מציעא:
אמר רבא, הלכתא: פחות משתות (=שישית) – נקנה מיקח, יותר על שתות – ביטול מיקח. שתות – קנה ומחזיר אונאה.²
כלומר אם יש פער קטן משישית בין המחיר ששולם למחיר השוק – העסקה תקפה כפי שהיא; אם יש פער של שישית בדיוק בין המחיר ששולם למחיר השוק – העסקה קיימת, אולם הצד שהונה חייב לשלם את ההפרש בין מחיר השוק והמחיר ששולם; ואם יש פער גדול יותר משישית בין מחיר השוק והמחיר ששולם העסקה בטלה. כך נפסק להלכה גם בשולחן ערוך.³
כדי לקבוע האם הייתה אונאה במחיר עלינו לדעת קודם מהו שער השוק, וכאן מתעוררת השאלה כיצד יש לחשב את שער השוק בזמן הזה. נראה שבתקופת חז"ל היה שער קבוע למוצרים שעל פיו יכלו לקבוע אם הייתה אונאה. לעומת זאת בימינו המחיר אינו קבוע

* הרב זלמן נחמיה גולדברג, חבר בית הדין הרבני הגדול לשעבר, וראש כולל "שבט מחוקק", סדיגורא. המאמר עובד ע"י הרב אריה כ"ץ מתוך שיעור שהתקיים בכולל "ארץ חמדה" בשנת תשס"ז, ולאחר מכן קיבל את אישורו של הרב. הרב ביקש להדגיש כי אין לפסוק הלכה למעשה על פי המאמר.

1. ויקרא כה, יד.
2. בבא מציעא נב.
3. שולחן ערוך חו"מ רכו, ב-ד.

ומשתנה מחנות אחת לאחרת במידה ניכרת, כיצד נוכל לקבוע, בלא שער שוק, האם יש במיקח איסור אונאה?

ב. הפרשי מחירים של פחות משתות

מסתבר שכאשר הפרש המחירים בין החנויות השונות קטן משישית, אין כלל דין אונאה. אף על פי כן מצאנו שהרא"ש מסתפק האם יש איסור אונאה בפחות משתות:

ויראה דבכל שאר דברים אפילו פחות משתות אסור לאנות את חבירו אם יש בו שוה פרוטה, כיון שידוע שאין מיקחו שוה כל כך. דרחמנא אמר 'אל תונ' – בכל דבר שיש בו שיווי ממון הזהירה תורה שלא יאנה את חבירו. אלא שאמרו חכמים דעד שתות הוי מחילה, לפי שכך דרך מיקח וממכר לפי שהלוקח והמוכר אינם יכולין לכיין דמי המיקח בצמצום, ודרך העולם למחול טעותם עד שתות... אבל אם המוכר בקי בערך מחבירו והלוקח אין בקי כל כך, או אם הלוקח תגר ובקי בערך מיקחו יותר מן המוכר אל יאנו זה את זה... או שמא כיון דדרך מיקח וממכר בכך, דלפעמים הלוקח חפץ במיקח זה ומוסיף עליו דמים יותר מכדי שויו, ופעמים שהמוכר מזולל בשומתו בממכרו לפי שאין חפץ זה ערב עליו או שהוא דחוק למעות, הלכך עד שתות הוי בכלל דמי מיקח ואין כאן שם אונאה כלל וצ"ע.⁴

הרא"ש מסתפק האם בפער קטן משישית אין אונאה בגלל ש"דרך מיקח וממכר בכך", כלומר שניתן להגדיר מחיר השוק בתוך טווח מסוים. על פי הבנה זו אין כל איסור בפער קטן משישית. ואולם יתכן שאכן ישנו איסור גם בפחות משישית, אלא שיש קושי מעשי להגדיר את המחיר באופן מדויק ולכן הצדדים מוחלים על פערים קטנים. על פי הבנה זו, אם אחד הצדדים יודע שהמחיר שסוכם שונה ממחיר השוק, גם אם במעט, עליו לדווח על כך לצד השני. בסיום הדיון ממליץ הרא"ש: "ירא שמים יצא ידי שניהם".

אם כן, לכאורה, יש צורך להחמיר במקרה של פערים קטנים משישית בין מחירי החנויות, אולם מסתבר שכאשר מדובר במחיר שאינו קבוע במדויק, הרי שכל טווח המחירים של השתות נחשב למחיר המוצר, ולכן אין כאן איסור כלל.

ג. הפרשי מחירים של יותר משתות

אמנם כאשר הפרשי המחירים בין החנויות הם למעלה משתות, הרי שיש כאן דין אונאה. אלא שעלינו לקבוע קודם לכן מהו מחיר השוק של החפץ הנמכר, ועל פי זה נוכל לקבוע אם הייתה אונאה. אפשרות אחת לקבוע את המחיר לפי החנות הזולה ביותר או לפי החנות היקרה ביותר, אולם האפשרות הסבירה יותר היא, לבדוק מהו המחיר שבו מוכרות

4. רא"ש בבא מציעא ד, כ.

רוב החנויות, ועל פי זה לחשב את האונאה, גם אם החנויות הללו מוכרות במחיר היקר ביותר, או במחיר הזול ביותר, או במחיר אמצעי בין היוקר לזול.⁵

ד. שומה

דרך נוספת לחישוב המחיר לעניין אונאה, אשר נצרכת בעיקר במקרים בהם אין החפצים הנמכרים זהים במדויק – היא עריכת שומה.

ניתן להביא לכך דוגמה מעשית משומת דירות.⁶ לדירות אין מחיר קבוע ומדויק, ואף על פי כן יש לשמאי כללים לקביעת מחיר הדירה על פי: אזור המגורים, הקומה, גודל הדירה, גיל הבניין וכו', ובהתבסס על ניסיונו של השמאי. אין לדעת אם המחיר שהשמאי קובע הוא המחיר המדויק בו ניתן למכור את הדירה באותו זמן, ואף על פי כן מקובל לומר שזהו מחירה.

גם בהלכה אנו מוצאים שמחיר נקבע עפ"י שומה שאינה בהכרח מחיר השוק, ואף על פי כן היא נחשבת לערך האמיתי, למשל בעניין גביית חוב, וכך פוסק השולחן ערוך לגבי שומת נכסי הלווה בעת פירעון החוב:

כששמין השלשה שמאין קרקע הלוה, אין שמין אלא כפי הזמן וכפי השעה שנמכרים הקרקעות או באותו מקום... ואחר כך מכריזין עליה כפי מה שיראו, עד שיפסקו המוסיפים... אם מצאו בה כשומת בית דין או יתר, לוקחים הדמים ונותנים אותם למלוה... ואם לא מצאו בה כדי שומתן, מחליטין אותם למלוה בכדי שומתן.⁷

התהליך המתואר הוא כזה: ראשית שמים את שווי הקרקע של הלווה, לאחר מכן מציעים את הקרקע למכירה בדרך של מכירה פומבית. אם ההצעות שהתקבלו גבוהות משומת הקרקע על פי השמאים מוכרים את הקרקע ונותנים את הכסף למלווה, ואם ההצעות נמוכות מהשומה נותנים את הקרקע עצמה למלווה.

אם כן אנו רואים שיתכן מצב בו לא נמצא קונה במחיר שקבעו השמאים, ובכל זאת, הערכת השמאי נתפסת כמחיר "האמיתי" של הנכס.

דוגמה נוספת להתחשבות בהערכת השומה ניתן להביא מהגמרא במסכת בבא קמא שם דנה הסוגיה בבעל חוב שמבקש לגבות חובו מקרקע גרועה (זיבורית) למרות שמגיע לו לגבות מקרקע בינונית של הלווה, באחד השלבים בסוגיה עולה האפשרות הבאה:

בעל חוב דיניה בבינונית, ואי אמר לו [המלווה]: "הב לי זיבורית טפי פורתא", אמר לי [הלווה]: "אי שקלת כדינך – שקול כדהשתא, ואי לא – שקיל כי יוקרא דלקמיה".⁸

5. [אריה כ"ץ: נראה מדברי רבינו, שחישוב מחיר השוק לעניין האונאה נעשה על פי החציון ולא על פי ממוצע המחירים].

6. [אריה כ"ץ: אמנם אין אונאה לקרקעות (משנה בבא מציעא נו,א), אך רבינו נקט דוגמה בעלמא].

7. שולחן ערוך חו"מ קג, א.

8. בבא קמא ז, ב.

כלומר אם המלווה דורש לקבל קרקע זיבורית בשטח גדול יותר, יכול הלווה להשיב שיתן קרקע זיבורית על פי שוויה העתידי, בזמן שהשדות יהיו יקרים יותר. יש להבין מה הטעם לכך, שכן בסופו של דבר אין הבדל במחיר בין מעט בינונית להרבה זיבורית, ומדוע ישתנה השער?

נראה לומר שבעל חוב רגיל מעדיף לקבל כסף, אלא שאם אין לחייב כסף, יוכל לתת לו קרקע בשווי החוב כתחליף לכסף? הקרקע משמשת לבעל חוב רק כאמצעי כדי לקבל בחזרה את הכסף כאשר ימכור אותה. זאת גם הסיבה שחכמים תיקנו שבעל חוב יגבה קרקע בינונית של הלווה, משום שהרבה יותר קל למצוא לקוחות לשדה בינונית מאשר לשדה זיבורית למרות שמחירן זהה.

מתוך כך מסתבר שכשבעל חוב גובה קרקע בינונית כוונתו למכור אותה, ויש לתת לו כשער של עכשיו, היינו מה שיוכל לקבל תמורת מכירה מיידית של הקרקע. לעומת זאת במקרה שהוא רוצה לקבל דווקא קרקע זיבורית, מסתבר שכוונתו להחזיק בה ולעבד אותה ולא למכרה לכן במקרה כזה עליו לקבל את הקרקע כשער היוקר, מכיוון שזהו שוויה האמיתי של הקרקע.

אם כן, אנו רואים שוב שלא תמיד השווי האמיתי של דבר מסוים הוא גם המחיר בו דבר זה נמכר בפועל.

ה. דין חנויות יוקרה

על פי דברינו לעיל עולה שחנויות המוכרות דברים למעלה ממחיר השוק עוברות גם כיום על איסור אונאה. למרות זאת מסתבר שעל אותן החנויות הידועות ביוקרתן, ולמרות זאת הקונים פוקדים אותם, לא יחול איסור אונאה, מכיוון שהמחיר אותו גובה החנות איננו רק מחירו של המוצר, אלא כולל בתוכו גם את העובדה שמדובר בחנות יוקרה בה קונים האנשים בגלל השם של החנות.

אותו הדין קיים גם במוצרים של "פירממה" מסוימת, או של מותגים מפורסמים אשר אינם, בהכרח, איכותיים יותר ממוצרים זהים של חברה זולה יותר. במקרה כזה אין בעצם

9. בעלי התוספות (קידושין ב,א ד"ה "בפרוטה") שואלים מהיכן אנו יודעים ששוה כסף ככסף בכל מקום, ועונים שזה נלמד מהפסוקים של עבר עברי ומוזק. לעומתם הר"ן (שם א,א מדפי הרי"ף) אומר שהדין ששוה כסף ככסף פשוט ואין צורך ללמדו מפסוק. אמנם במוזק יש צורך בפסוק מיוחד וזאת כדי ללמדנו שהמוזק יכול לתת שווה כסף אף בעל כרחו של הניזק, אבל כאשר שווה כסף ניתן בהסכמה לא צריך דרשה מיוחדת מפסוק.

ההיגיון העומד מאחורי זה הוא, שהסיבה שאנשים רוצים כסף היא לא מצד הערך העצמי של הכסף, אלא משום שניתן להשיג בו כל דבר. ממילא כאשר המקבל רוצה דווקא שווה כסף זה עדיף, שהרי זה הדבר אותו הוא צריך, והכסף מהווה רק אמצעי על מנת להשיג אותו.

הנפקות שבין התוספות לר"ן תהיה במקרה שאדם מקדש אישה בתנאי שיתן לה מאתיים זה, האם יוכל לתת לה שווה כסף בעל כורחה. לדעת התוספות כן, כיון שיש פסוק מפורש המאפשר זאת, לעומת זאת לדעת הר"ן לא ניתן לכפות אדם לקבל שווה כסף, פרט למקרה של פיצוי על נזק.

העובדה שאותה פירמה יקרה יותר בכדי לעבור על דיני אונאה, שכן האנשים מוכנים לשלם גם על השם של המוצר, דבר שיש לו מחיר.

ו. דברים שיש להם מחיר קבוע

בתחילת דברינו הקשינו איך ניתן לקבוע מהי אונאה בזמן הזה כשלמרבית המוצרים אין שער שוק קבוע. דברים אלו נבעו מתוך הנחה שגם בשער שוק קבוע אין אונאה עד לשיעור של שתות. אבל "ערוך השולחן" מחדש חידוש גדול:

ונראה לי, שזה אינו אלא בסחורות שאין להם קביעת מיקח בצמצום, אבל מה שכל בעלי חנויות מוכרים בשווה כמו קמח ולחם ומלח וכיוצא בהם, אף פחות משתות לא הוי מחילה וצריך להחזיר האונאה.¹⁰

מדבריו עולה שכל דיני האונאה נאמרו אך ורק בדברים שאין להם מחיר קבוע, אך באלו שהמחיר קבוע, חל דין אונאה מיד, ובכל אונאה בפרוטה יש צורך להחזיר את ההפרש.

ז. סיכום – אונאה בזמן הזה

דברים שאין להם מחיר קבוע, כאשר טווח המחירים בין החנויות השונות עומד על פחות משתות – אין כלל איסור אונאה. אבל אם טווח המחירים גדול משתות, המחיר בו מוכרות מרבית החנויות הוא מחיר השוק, ועל פיו יש לקבוע האם יש אונאה בין למעלה ובין למטה. במקרים בהם נעשית שומה של מחיר המוצר, הרי שהשומה מגדירה את מחיר השוק של החפץ, למרות שלעיתים לא ניתן למכור את החפץ במחיר השומה באותו רגע. בחנויות יוקרה, חלק מהתשלום ניתן על עצם העובדה שהקונה קנה את החפץ באותה חנות יוקרתית, ועל כן לא שייך בזה דין אונאה, מכיוון שהתשלום אינו רק על החפץ. על פי "ערוך השולחן", על דברים שיש להם מחיר קבוע ומדויק, חלים דיני אונאה (כולל החיוב הכספי) אפילו על פחות משתות, וכל דיני שתות נאמרו על דברים שאין להם מחיר קבוע ומדויק.

10. ערוך השולחן חו"מ רכז, ב.